

Ҳангома зимнида панднома

ёхуд от ва эшак қиссаси

Сувон МЕЛИ

Ғоя далилдан устун.
Бальзак

Ҳаёт ҳам қайғули, ҳам кулгили турли-туман воқеаларга макон. Улар қандай бўлмасин бирон-бир ҳикматга, ички қонуниятга эга. Ҳаёт “тўқиб чиққан” воқеаларни ҳеч бир одам зоти ўйлаб чиқаролмайди, чунки маиший воқеалар тўқимаси, ҳужайраси кўпинча воқеа иштирокчилари инон-ихтиёрида бўлмайди. Унинг кашшофи бошқа. Буюк Тасодиф ёки Яратганнинг ўзи.

Абдулла Орипов бундан роса эллик йил олдин “Ҳангома” шеърини чоп эттирганда, унинг ботиний маъноси, рамзини тушунган тушунди, оддий китобхон эса уни кулгили бир воқеа тарзида қабул қилди. Ўз кампиридан жой сўраб турган чол(лар) устидан кулиб қўяқолди. Шоир билан учрашганимизда ҳар сафар шу шеър ҳақида сўз очганимда, у шоша-пиша дарҳол изоҳ бера бошларди – шундай воқеа бўлган, Норбой бува ва Ўрин бува тўйга борамиз деб қор-бўронда адашиб, улоқиб, охири қишлоғига қайтиб, кампиридан бир кечага жой сўраган. Шу билан гапга нуқта қўйилар, асар ҳақида бошқа фикр юритишга ўрин қолмасди гўё. Балки Шоир ўша пайтлар, 89-90- йиллар ораси, шеър моҳиятига чуқур киришдан сақланарди. Шеър эса шунчаки оддий воқеа баёни эмас, чиндан рўй берган воқеанинг санъаткорона тасвиридир.

Ҳақиқатдан ҳам, ушбу шеър – бадиий мукаммал асар. Унда бирор ланж, сийқа, ортиқча ёки ноўрин сўз йўқ. Бўлган воқеа шеърий баён қилинар экан, сўздан қурилган шунчалик пишиқ ва мустаҳкам иморатки, унинг бирор кирпичига қўл теккизиб ҳам, қўзғатиб ҳам бўлмайди. Сиртдан қараганда мазмун унчалик жиддий ва миқёсли эмас. Қашқадарёнинг олис қишлоқларидан бирида бўлиб ўтган воқеа, номлангани каби ҳангома. Ўз кампиридан жой сўраб турган чол(лар) ҳақидаги одамлар йиллар давомида кулиб эслаб юрадиган, хайрли тугагани боис қувноқ бир

Сувон МЕЛИ *– Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган маданият ходими. Филология фанлари доктори. 1951 йилда туғилган. Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) журналистика факультетини тамомлаган. “Абдулла Орипов” (2020) “Сўзу сўз” (ҳаммуаллифликда), “Адабиёт фалсафасига чизгилар” (2020), “Глобал илмий-бадиий талқин поэтикаси” (2000) китоблари чоп этилган.*

кечмиш. Агар чоллар, шеър давомида айтилганидек, қашқирга ем бўлиб кетганида, бундай қувноқ ҳангома туғилмасди, албатта.

Қувноқ ҳангома шунчалик моҳирлик билан баён этилган, ҳар бир детал, чизги нақ ўрнига қўйилганки, шеърий воқеа ўзининг турар маконини гўё тарк этиб, бошқа ўлчамлар томон интилаётгани, ўзининг янги қиёфасини намоён эта бошлагани яққол сезилади.

Хитойшунос Владимир Малявин қадимги хитой донишманди Сунь-цзининг "Уруш санъати" асарига ёзган кириш мақоласида ёзади: "Фактнинг ўзи, ҳатто оламнинг яхлит манзараси ҳам умрбоқий эмас, фактнинг ўзга борлиққа интилиши, оламлараро боғлиқлик (таъкид бизники – С.М.) умрбоқийдир"[1].

Ушбу фикрга таяниб айтадиган бўлсак, шеърда баён-тасвир этилган воқеа, яъни бадиий факт ўзга борлиққа интилади ва турли оламлараро боғлиқлик иқтидорини намойиш этади. Натижада асардаги бадиий концептуал маъно улкан муаммолар, фалсафий саволлар ва оғриқли нуқталарга бориб тўқинади.

Аввал биз воқеа баён-тасвиридаги таянч нуқталар, калит сўзлар ва рамзлашув ўчоқларига диққат қаратамиз. Шеър жаъми 30 банд, яъни 120 мисрадан иборат.

Қор ёғарди бўралаб,
Қолишмасди довулдан.
1 *Тўйга айтиб кетишди*
Шундоқ қўшни овулдан.

Йўлга чиқди икки чол,
Тўйга бориш қарз, бешак.
2 *Бирови отга минди,*
Бирови минди эшак[2] *.*

Ушбу бошланғич икки бандда ҳолат ва вазият – довулдан қолишмайдиган қор-бўрон ва мақсад – тўй ҳамда улар минган улов – от ва эшак аниқ белгиланади. Бу ерда ҳали отнинг ҳурмати бор, у аввал тилга олинади. Шу тариқа от ва эшак қиссаси, асарни бошқача шундай номлаш мумкин, бошланади.

Қор-чи ҳамон ёғарди,
Ёғар эди гупиллаб.
3 Йўлни эшак бошлади,
От эргашди лўкиллаб.

Бунда энди ҳурматга путур етади, эшак олдинга ўтиб, от орқада, эргашади, холос. Қизиқ, нега эшак билан от айтилмоқда, уларни минган одам, чоллар қаёқда қолди? Йўқ, тасвирчи ўз фикрида қатъий, тасвирда фақат улов бор, одам йўқ. Бу кичик сир кейин очилади, лекин ишоралар бирмунча яққол.

Бир нарсани аниқ эсда тутайлик – "Йўлни эшак бошлади, От эргашди лўкиллаб". Шеър илгарилайди:

Гапга тушди икки чол,
Суҳбат у ёқ-бу ёқдан,
4 Ўтган-кетган, баланд-паст,
Гоҳ калла, гоҳ туёқдан.

[1] Малявин В. Военний канон Китая. – Сунь-цзн. Искусство войны. – М.: Изд. АСТ, 2020. С. 26.
[2] Абдулла Орипов. Йиллар армони. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 236-бет.

Чоллар эса қизғин суҳбат билан, йўлга, йўлдан мақсад бўлган тўйга мутлақо алоқасиз гап-сўз, ҳангома билан банд. 5-банддаги суҳбатга юмористик баҳо “Суҳбат деган соз нарса, Қолмасанг бас сургашиб”дан кейин шундай қўшмисра келади:

Йўрғалар эшак ҳамон,
От боради эргашиб.

Умуман олганда, от ва эшак бирга келган қўшмисра тўртта бўлиб, улар шеърдаги вазиятни баҳолаб, унга ойдинлик киритиб боради. Бундай қўшмисраларни шеър, яъни бадиий асарнинг рамзлашуви, ўзга борлиққа интитишидаги кодлар, дейиш мумкин. Бунда от ва эшак ўрин алмашиниб туради. Дастлабки танишувда аввал от, сўнг эшак, бундан кейинги уч қўшмисрада аввал эшак, сўнг от охирги, тўртинчи қўшмисрада яна аввал от, сўнг эшак, шеър сўнггида эса фақат от. Лекин бунгача анча гап бор.

Шундан сўнг чолларнинг йўл азоб-уқубатлари, одиссеяси бошланади. Кеч киради, қор оралаб аранг бир юлдуз чақнайди. Чоллар эса ҳамон йўлда. Кун ботади, бири ҳайрон, тўрт чақирим овулга бир кун йўл юрсак деб,

Аммо бу гап рост эди,
Юлдузлар чақнар бот-бот.
5 Олдинда эшак борар,
Орқада лўкиллар от.

Мақола матнига одиссея сўзи кириши биланоқ қадимги дунё донишманди Ҳомернинг шу номли достони ёдга келади ва беихтиёр икки асарни қиёслашга чоғланасиз. Албатта, “Одиссея” йирик достон, уни нисбатан кичик бир шеър билан қиёслаш ноўриндек. Лекин бир нуқтада икки ўртада яқинлик бор. Агар Одиссей, достоннинг бош қаҳрамони маъбудларнинг ғазабига учрагани боис кўп йиллар сарсон-саргардон бўлса, бизнинг чоллар йўлбошчиликни, жиловни отга эмас, эшакка бериб қўйганлари боис асарда тасвирланган ночор, салкам фоже ҳолатга тушадилар.

Эсдан чиқармайлик, чоллар тўйга бориш учун йўлга чиқишган. Бундай адашиш – улоқишдан кейин тўйчи шаънига ҳам аччиқ-тизиқ гап айтилади. Аламни кимдандир олиш керак-ку:

– Қора қишда тўй қилмай,
Баттар бўлгур нокас, гов.
6 Баччағарнинг аслида,
Феъли совуқ эди-ёв.

Тўйга етиб бўлмагандан кейин, уни “пуф-сассиқ” дейиш ҳам инсонга хос хислат-ку, аслида. Бунинг устига қайдадир қашқир чўзиб-чўзиб увлаб қолса-ку, бундай пайтда ким ҳам ташвишга тушмайди дейсиз:

Хусусан кексайганда
Хафа бўлиб кетасан.
7 Айтайлик, ўша қашқир,
Ғажиб кетса нетасан?

Саноқ жиҳатидан ўн тўртинчи бўлган бу бандда юмор оҳанги яққол сезилади. Китобий лексикага оид “хусусан” сўзи матнга шунчалик қоим тушганки, ўзидан кейинги “кексайганда” билан оҳангдошлик касб этиб, чоллар тушган аҳволниенгил кулгига олади. Бунда “айтайлик” сўзининг ҳам хизмат вавзифаси анча. Бу ерда Абдулла Ориповга хос нимкулги мужассам.

Бундан кейинги бандларда энди кулгига ҳам, нимкулгига ҳам ўрин йўқ. Зеро, чоллар ҳаёт ва мамот ўртасида қолган, – “Кенг сайҳонда икки чол Йўл ахтариб кезарди”. Лекин:

Йўл қаёқда, тўрт тараф
Қалин, оппоқ қор эди.
Энг баттари - совуқда
Жон сақлаш душвор эди.

Қайтай деса изига –
Белги ҳам йўқ, из ҳам йўқ.
Қалтирайди икки чол,
Таскин ҳам йўқ, сўз ҳам йўқ.

Мазкур икки банд йўлсизликнинг танг-таранг поэтик тасвири бўлиб, уни йўлсизлик (йўл эмас) хронотопи, деб баҳолаш мумкин. Яъни йўлсизлик аниқ вақт ва аниқ макон – кенг сайҳонда тиниқ қиёфага эга бўлмоқда. Шеърнинг шу ерига келиб инсоннинг сўнгги суянчиғи, Яратган эсга келмоқда. Татар қардошларимизнинг буюк шоири Абдулла Тўқай “Ёдима Тангрим тушар бахтим қаро бўлган сайин” деганидек, чоллар сўнгги илинж – Яратганга юкинадилар:

– Не бўлса ҳам топширдик
Яратганнинг ўзига!
Таваккал деб от бошин
Қайирдилар изига.

... Йўл солдилар қайгадир,
От бошин қўйиб озод.

Бу асардаги жуда муҳим нуқта. Илк бор от ўз эркига қўйилди ва олдинга ўтказилди. Шундан кейингина от ва эшак ёнма-ён келган охирги қўшмисра янграйди. Бандни тўлиқ келтирамиз:

– Бир кор-ҳол бўлмай энди,
Уйни топиб борсак бас.
Сургалади от ҳорғин,
Орқада эшак бесас.

Тўй эсдан чиқди, эришиб бўлмайдиган узоқ бир хотирага айланди. Ўртага жон қайғуси тушди. Жон сақлашнинг ягона йўли – орқага, уйга қайтмоқ. Етилмаган тўйдан – орқага, уйга. Улар тўй деб йўлга тушмаганларида иссиқ уйда ўтирган бўлардилар, энди эса уй (тўй эмас!) жон сақлашда ягона илинж.

Шу ерда икки жонивор қаҳрамонимиз – от ва эшакни яна ёдга олиб, улар ёнма-ён тилга олинган юқоридаги уч қўшмисрани бақамти қўяйлик:

Йўлни эшак бошлади,
От эргашди лўкиллаб.

Йўрғалар эшак ҳамон,
14 *От боради эргашиб.*

Олдинда эшак борар,
15 *Орқада лўкиллар от.*

Дастлабки икки ўринда эшак биринчи ва дадил – йўл бошлайди, йўрғалайди. Учинчи ўринда анча сокин – фақат "боради". От эса эргашувчи – орқада лўкиллайди, холос.

Юқорида келтирганимиз қўшмисрани (охирги, тўртинчи) яна кўчирамиз:

Сургалади от ҳорғин,
Орқада эшак бесас.

Икки чол бошига тушган фалокат, кўргиликдан сўнг вазият тубдан ўзгаради. От олдинга ўтади – вазиятни ўнглаш, фалокатнинг олдини олиш учун. Бу фақат отнинг қўлидан келар, эшак қилғилигини қилиб бўлган эди. Шунинг учун отҳорғин судралади. Эшакка эргашиб йўл босиш осонмас ахир. Эшак эса орқада бесас. Бу шеърнинг 20-банди бўлиб, бундан сўнг кейинги ўн бандда эшак мутлақо тилга олинмайди. Гўё ўйиндан чиқади ёки унутилади. Бундан кейинги тасвирда асосан чоллар ва сўнгги бандларда кампир ҳаракат қилади. От яна икки марта матнга киради.

Тугаганди бардош ҳам,
Тугаганди бор сабот.
16 *Етмай бир дарвозага*
Тўхтаб қолди шўрлик от.

Шундан кейин сўнгги хотима бандда от яна бир бор эсланади, "Алқисса шу: от йўлни Уй томон бурган экан...".

Гапимиз аввалида чоллар йўлга тушиш пайтида тасвирда фақат улов бор, холос. Одам гўё йўқ деган, эдик. Энди буни сал бошқачароқ, аниқроқ ифода қилишмумкин: улов, яъни эшак ва от, аниқроғи, эшак етакчи, одам, яъни чоллар бору, лекин ўта лоқайдлар. Ўзи бору амали йўқ. Улар тўйга бориш барбод бўлгачгина, яъни ғишт қолипдан кўчганда уйқудан уйғонадилар гўё. Бу уйғониш ҳам ўзларини Яратган ихтиёрига топшириш ва "Таваккал деб, от бошин Қайирдилар изига"дан нарига ўтмайди. Лекин чолларнинг қилган энг катта иши, амали "От бошин қўйибозод" қайгадир йўл солишлари бўлади. Таъкидланган мазкур мисрада, юқорида ҳам айтилганидек, жуда муҳим бадиий-концептуал ахборот бор, яъни шу пайтгача,от ўз эркида эмас, эшак етовида эди.

Шеърнинг қолган сўнгги ўн банди ҳалокатли ҳолатнинг ечими томон ташланган қадамдир. Ечимдаги от тасвирига яна эътибор қаратайлик:

Етмай бир дарвозага
Тўхтаб қолди шўрлик от.

Нега у "шўрлик от"? Муаллиф отга нега раҳм билан қарамоқда? Отга қийин, у бошқа биров, эшак кирдикоридан жабр чекиб, тўйга олиб бормаса-да, уйга қайтармоқда чолларни. Шундан кейингина энди чолларни аниқ номлаш зарурати туғилади: От минган чол, Эшак минган чол.

Шеър сўнгги қисмидаги бир банд, ундаги икки мисра алоҳида бадиий қийматга эга. Унда воқеа рўй берган пайтдаги дунёнинг ялпи ҳолати чизилган. Бу муболаға эмас. Мана кўринг:

Изғирин-чи, изғирди,
Еру кўкда ҳорғин тус.

Асосий масалага ўтишдан олдин ушбу матн ҳақидаги бир гапни айтиш лозим. Шоирнинг тўрт жилдлик “Танланган асарлари” биринчи жилди (2000 йил) ва “Ижод” жамоат Фонди молиялаштирган “Танланган асарлар” (2019 йил) да биринчи мисра “Изғирин-чи, изғирин” тарзида нотўғри чоп этилган, натижада асардаги кучли бир тасвирга путур етган. Негаки, айнан “Изғирин-чи, изғирди”, яъни қовурғани эзадиган аччиқ совуқ шамол бўралаб эсмоқда. Кейинги нашрларда бу хато такрорланмаслиги лозим.

Айнан шундай кучли тасвирдан кейингина “Еру кўкда ҳорғин тус”, яъни чоллар тушган ҳолатнинг глобал миқёси – “еру кўк” ва ундаги вазият – “ҳорғин тус” аниқ белгиланади. Шунга мос ҳолда кампир қўлидаги фонус ҳам – “хира”.

Агар кулгили ечимни ҳозирча унутиб, изғирин саҳнасига боқадиган бўлсак, у “ҳангома” аталган шеърдан кўра жаҳонга машҳур асар “Қирол Лир” трагедиясидаги бўрон саҳнаси ёки биринчи ўзбек романи “Ўткан кунлар”даги “кучлик бир ел” каби фоже ҳолат ва туйғуни ифода қилишга муносиб. Лекин шу ерда ҳам ўша асарлардаги фоже туйғудан бир чимдим мавжуд ҳамда шеър охиридаги кулгили ечим ҳам бу туйғуни бутунлай йўққа чиқара олмайди. “Қора қуюн чарх уриб Кўз олдини тутарди” ҳолати вазиятнинг ўта таранглигига далолат эмасми?

Ўз кампиридан оғир танбеҳ эшитган ҳам айнан От минган чолдир:

– Ҳой, сенми бу, ер юткур
Имонингдан кечдингми,
Алжирайсан ё тўйда,
Ароқ-пароқ ичдингми?

Кампир ҳаётда чолини сенсираши даргумон. Лекин вазият шунчалик ғалати ва фавқулоддаки, беихтиёр кампир оғзидан сенсираш ва қўпол сўзлар чиқиб кетади. Бу қўпол танбеҳ адолатли, қилмишга яраша қидирмиш эди. Отнинг эшакдан ортда қолиб судралишида От минган чол айбдор эди ва у имонсизлик каби оғир айбловга мустаҳиқ бўлди. Ҳар қалай бу сиртдан ноҳақ айблов бўлса ҳам.

“ – Ҳой сенми бу, ер юткур Имонингдан кечдингми” аччиқ хитоб олдинда тасвирланган барча воқеа ва тафсилотга янгича бўёқ ва талқин беради. Чоллар тўйга отланар эканлар, нега борадиган манзил ҳақида аниқ фикр юритишга эмас, бемаъни суҳбатга берилишади? Мақсад қолиб, бетайин иш билан машғул бўлишади. Шунда “мақсад” сўзининг моҳияти билан қизиқдим ва кўрдимки унинг луғавий маъноси “ният, юқори тилак; интилиш”[3] экан. Бу, айниқса унинг “юқори тилак – маъноси “мақсад”ни имон – Аллоҳга ишонч, диний эътиқод билан зич боғлайди, ҳамда мақсадсизлик – имонсизликдир деган ҳукмга асос беради.

Донишманд шоиримиз Ғафур Ғулом мисраси билан айтганда, “Мақсад бўлди улуғ йўлда раҳбар албат...” Яъниким, мақсад улуғ йўлда, эзгу амалларда йўлбошчи

[3] Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 570-бет.

кабидир. Мақсад бўлмаса ақл-идрокли йўлбошчи бўлмайди, туғилмайди. Ташаббусни эшак(лар) қўлга олади.

Оқибат эса – маълум.

Қадимги ҳинд илоҳий китоби “Упанишадлар”да дейилади: “Ҳаққаст рост, одам мақсаддан бино бўлади. У бу дунёда қандай мақсадни кўзлаган бўлса, ҳаётдан кетганида ҳам шундай ҳолатда бўлади”[4] . Чолларда мақсад йўқ эди, тўйга бориш шунчаки қарз – “Тўйга бориш қарз, бешак” эди, холос. Шу боисдан хира фонус тутган кампирнинг сиртдан ноҳақ, аммо моҳиятан ҳақ бўлган гапи чол(лар) бошига нақ тўқмоқдай тушади.

Асардаги сўнгги тўртлик баён-тасвир этилган бадиий воқеа (энди у бадиий воқеа) залворини бироз камайтириш, жиддий тасвирни атай ҳангома, шунчаки анекдотнома бир гапга айлантиришга уриниш, ўзига хос адабий усулдир.

Бу ерда от яна бир бор миннатдорлик билан тилга олинади. У тўйга олиб бормаса-да, уйни топиб келди, шу билан чолларни муқаррар ҳалокатдан қутқарди.

Биз мақола аввалида фактнинг, воқеанинг ўзи эмас, унинг ўзга борлиққа интилиши умрбоқийдир, деган фикрни келтирган эдик. “Ҳангома” шеърида ҳаётда рўй берган воқеа шунчалик маҳорат ва юксак бадиий дид билан баён қилинганки, у ўз воқеий чегарасини тарк этиб, ўзга борлиққа интилади. Натижада турли-туман фикр ва ғояларни ўзида мужассам этиш салоҳиятига эга бўлади. Бу жараён камида икки жабҳада содир бўлиб, унда намоён бўладиган кўчим ва рамзлар локал ва глобал кўлам ҳосил қилади. Ушбу жараёнда юз кўрсатадиган фикр-мулоҳазалар оқимини локал ва глобал маънолар тарзда фарқлаш мумкин.

Локал маъно бадиий асар яратилган пайт-замондаги ижтимоий-тарихий шароит таъсири ва иштирокида вужудга келади. Зотан, бадиий асарнинг яралиш хронотопи, яъни пайт ва маконнинг узвий бирлигидан туғиладиган “тарихи” бўлади ва бу асар сезими, рецепциясига фаол таъсир ўтказади. “Ҳангома” яратилган 1971 йил Ер сайёрасининг олтидан бир қисмини қамраган, ундан ташқари ён-атрофидаги қатор давлатларни ўз қарамлигида тутиб турган собиқ СССРда ўзига хос жараёнлар кечаётган давр эди. Бепоён ва қудратли мамлакатни амалда бошқариб келаётган якка ҳукмрон партия, КПССнинг XXII съезди бўлиб ўтганига ўн йил бўлган ва шу съездда қабул қилинган дастур, “КПСС программаси”да “Партия тантанали равишда эълон қиладики, совет кишиларининг ҳозирги авлоди коммунизмда яшайди” дея қора ҳарфларда таъкидлаб ёзилган, коммунизмнинг жорий бўлиш санаси ҳам аниқ кўрсатилган эди – 1981 йил. Лекин бу ҳавойи гап айтилгани, жаҳонга жар солинганига ўн йил тўлган эса-да, коммунизмдан дарак йўқ, чоллар бориш учун йўлга чиққан тўй каби – хабари бору ўзи йўқ матоҳ эди.

Маълумки, коммунистик ғоянинг идеали ҳамда пировард мақсади – коммунизм эди. Шоиримиз ижодининг илк даврида бу ғояни алқаб қатор шеърлар ёзган, 1964 йилда битилган йирик “Юзма-юз” шеъри:

Қани, ҳей, дўстларим, келинг бир нафас,
Сўзлашиб олайлик, очиқ, юзма-юз.
Буюк коммунизм мавзумиздир бас,
Тағин ўрнингиздан сапчиб кетмангиз[5] .

[4] Каптен Юри, Тайни Агни – Йоги или анатомия фальсификаций. СПб., Изд-во Общество духовной и психической культуры, 1996. С. 208.

[5] Абдулла Орипов. Йиллар армони. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 75-бет.

деб бошланган ва “Қани, ҳей, дўстларим, ташланг бир қадам, Шу эзгу Коммуна ҳимоясига” дея тугалланганди. Гарчи шоир бундаги етакчи сўзни кейинчалик, 2000 йилда “Истиқбол” тарзда ўзгартирган эса-да, дастлабки нусха бадиий-тарихий ҳужжат сифатида ўз кучига эга. Гап шундаки, келтирганимиз ушбу хитобга замонасозлик ёки мажбурий амал деб қарамаслигимиз лозим. “Юзма-юз” шеърида бу махсус таъкидланган ҳам – “Фақат коммунизм – ул эзгу ният Инсонга софлигин берар қайтариб” ёки “Буюк мақсад сари етса мисралар Фарёд солманг тағин, қизил гап, дея”. Бинобарин, коммунизм ҳақидаги таги пуч афсоналарга ёш шоир дилдан ишонган. Шоиримиз-ку, ёш бир ўзбек йигити, коммунистик ғояга не-не алломалар, Ромен Роллан, Бернард Шоу, Робиндранат Тагор, Нозим Ҳикмат каби эзгуқалб буюк инсонлар ишонишган, бу ғоя башариятга бахт олиб келади, деб умид қилишган.

Лекин шоиримиз кўнглидаги бу беғубор ишончга путур ета бошлайди. “Юзма-юз”дан бир йил ўтиб ёзилган “Чол ва коммунизм қиссаси”, яна бир йил кейин яратилган “Сароб” (бу сарлавҳа ўша пайтдаги коммунистик мафкурачиларга хавфли туюлиб, “Ўйларим” номи остида босилган) шеърларида оқланмаган ишонч туйғуси яққол сезилади.

Юрагимга бир маҳаллар кирган туйғулар
Энди сендан кетгаймиз деб сўрайди жавоб.
Мени бир зум ҳол-жонимга қўймайди улар,
Қўймайдилар, ваъдаларинг чиқди деб сароб[6] .

Сиртдан шоир ўзига қарата айтган бу фикр аслида жамиятга, алдоқчи ҳукмрон мафкурага қаратилган, ваъдалар сароб бўлиб чиқаётган эди-да.

Агар “Ҳангома”га қайтсак, йўлдан адашган чоллар, халқ, совет халқи тўй, коммунизмга етолмай, қаттол қорнинг совуқ хуружларидан аранг жон сақлаб, ўз уйларига, аввалги ҳолатга, нўлга базўр етиб келадилар.

Глобал маъно бу энди на вақтга, на маконга, на тарихий вазият ва шароитга тобе бўлган фикр ва туйғулар мажмуидир. “Глобал маъно глобал илмий-бадиий таҳлил ва талқиннинг бош мақсади ҳамда алалоқибат эришадиган натижасидир. Маъно жаҳон ва ундаги нарса-ҳодисаларнинг туб моҳиятига дахл қилгандагина глобал миқёс касб этади. Глобал миқёс деганда, фақат унинг ҳодисаларни буткул кенг қамроққа олиши кўзда тутилмайди, балки улар ҳам ақлий-интеллектуал, ҳам ҳиссий-эмоционал нигоҳ билан боқишини талаб қилади”[7].

“Ҳангома” шубҳасиз, шундай маъно ва шундай миқёсга озуқа беради. Шеър бошланишидаёқ “Қор ёғарди бўралаб, қолишмасди довулдан” шундай миқёс белгиланган бўлса, сўз адоғида бу миқёснинг чек-чегараси ва кайфияти аниқлашади. “Изғирин-чи, изғирди, Еру кўкда ҳорғин тус”. Шундай бўлгач, чоллар ва улар минган от ва эшак қиссаси ўзининг илк маиший маъносида қолиши мумкинми? “Рамз – бу қандайдир бошқа бир борлиқнинг белги-аломатидир”[8] .

Кўчма маъно, рамз асарнинг ҳар бир ҳужайрасида манаман деб тургандек туюладики, юқорида шундай ишоралар имкон қадар аниқлаб кўрсатилади. “Ҳангома” ана шундай ўзга, бошқа бир борлиққа эга бўлиши, янги ва юксак маъно сарҳадларига кўтарилиши билан ҳам ўзига хос чинакам санъат асари, шоҳона ҳангомадир.

[6]. Абдулла Орипов. Йиллар армони. 130-131-бетлар.

[7]. Сувон Мели. Глобал илмий-бадиий талқин поэтикаси. Т.: Фан, 2020. 21-бет.

[8]. Шейнина Е.Я. Энциклопедия символов. М.: ООО Изд-во АСТ, 2002. С. 4.

Бир тарафдан қарасанг, жаҳон тарихи инсоният босиб ўтган чексиз йўллардан иборатдек, гўё. Бу нарса сўз санъати бўлмиш бадиий адабиётда ҳам ўзинингхос инъикосини топиши тайин. Файласуф ва адабиётшунос М.Бахтин бу ҳақда шундай ёзади: “Адабиётда йўл хронотопининг мавқеи улкан: камдан-кам асар йўл мотивининг айрим кўринишларисиз яралади, талай асарлар айнан йўл хронотопи, йўлдаги учрашув ва саргузаштлар асосига қурилади”[9] . Зотан, йўл сир-синоатга тўла ҳамда макон ва замонни бирлаштирадиган улкан ҳам ҳаётий, ҳам эстетик ҳодисадир.

“Бу йўллар кўп қадим йўллардир” (Ғ.Ғулом). Унда замонлар ва маконлар оша гуруҳ-гуруҳга бўлинган қабила, элат ва халқлар боши оққан, тақдир йўллаган томон ҳаракатланадилар. Йўлчи кўп жойда йўлбошчи ҳам бўлиши тайин. Йўлбошчиларни эса “Ҳангома”дагидек иккига, от ва эшакка (биз бу ерда сўзнинг ҳақорат маъносини онгдан соқит қиламиз) ажратиш ҳамда жаҳон тарихида отлар кўпми, эшаклар, деган яримҳазил савол ҳам қўйиш мумкин деб ўйлаймиз.

Шу гапнинг мантиқий давоми сифатида айтиш мумкинки, тарихда аксар ҳолларда эшаклар йўл бошлаган ва минглаб офату фалокатларга айнан шулар сабабчи бўлган бўлса-чи? “Ҳангома” зимнида яширинган пандномадан келиб чиқиб, шундай глобал хулосага келиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

Тарихимиздан маълумки, Чингизхон ҳужуминининг бошланғич даврида ўзини анча бехавотир сезган хоразмшоҳ Оловиддин Муҳаммад тахтни, онаси Туркон хотун тазйиқи билан, албатта, ношуд ва худбин Узлуғшоҳга топширган бўлса, иш ҳалокат ёқасига келганда вазиятни ўнглаш мумкин бўлган ягона шаҳзода Жалолиддинга султонлик нишонини беради. Лекин бу пайтга келиб мўғул қўшини ҳудудни деярли забт этган, Султон Жалолиддин зиммасига ғоят оғир юк, юртни босқинчидан озод қилиш тушган эди.

Тарихимиздаги ушбу қонли воқеаларга “Ҳангома”даги эшак ва от рамзий тимсол эмасми?

Қашқадарёнинг чекка қишлоғида рўй берган воқеа, муаллиф таърифича, ҳангома ва унинг санъаткорона тасвири шундай кенг, глобал миқёсдаги фикр-мулоҳазага имкон берадими? Бизнингча, беради. Табиий қонуниятга кўра, томчида қуёш акс этади экан, нега одми, қувноқ бир воқеа шундай катта фикр-ҳодисаларга рамз бўла олмас экан?

Донишманд Навоий бобомиз “Хамса”ни ёзишга чоғланаётган, яъни “Хамса” отлиғ узоқ машаққатли йўлга отланаётган пайтда ўзига-ўзи далда бериб дейди:

Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ дегилу қўйғил қадам.

Лекин бизнинг чоллар совет чоллари эди, шекилли, “Бисмиллоҳ” дейиш тугул, йўлнинг ёмону яхшисини ўйлаб ҳам кўрмайин, инон-ихтиёрларини эшакка топшириб, ўзлари “гоҳ калла, гоҳ туёқдан” бўлган бетайин суҳбатга берилишади. Ҳалокатга юзма-юз бўлишгачгина, орқада судралган отга юкунадилар. Шўрлик от ҳам тўйга, улар бормоқчи манзилга эмас, уйга, аввалги ҳолатга, русча айтганда “нулевой вариант”га қайтара олади, холос.

“Эшак” сўзи тилимизда барчага маълум иш ҳайвонини англатишдан ташқари, бефаҳм, ҳеч нарсага ақли етмайдиган одамни мажозлайди. “Мулла минган

[9]. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Изд-во художественная литература, 1975. С. 248.

эшакдай”, деган машҳур иборамиз ҳам борки, кўраётганимиз шеърдаги эшак минган чол мулла, яъни ақл-идрокли, ўқимишли одам эмас шекиллики, эшак эшаклигича қолади, эшаклигини қилади.

От эса... Отнинг ўзи ҳам, номаи аъмоли ҳам халқимизда азалдан эъзозланган. Халқ қўшиқларимизга бағишланган тадқиқотда “Ўзбек халқ қўшиқлари”да от мурод-мақсад рамзи”[10] дея қайд этилади. Нафақат қўшиқлар, балки халқимиз даҳоси яратган эртак ва достонларда ҳам от ҳамиша эзгулик, садоқат ва ҳатто илоҳийлик тимсоли бўлиб келган. “Туркий халқлар тарихий обидаларида отнинг муқаддас ҳайвон сифатида тан олинишини тасдиқловчи далилий маълумотлар, удумлар бизгача етиб келган” .

Муқаддас эътиқодимиз ислом динида ҳам отга алоҳида меҳр-муҳаббат кўрсатилган. Шоир ва буюк математик Умар Хайём “Наврўзнома” асарида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг “Отнинг пешонасига хайр каломи битилган” ва Ҳазрат Алининг “Аллоҳ у ёрдамида одамни шарафлаш ва шайтонни бебурд қилиш учун отни яратди”[12] деган сўзлари келтирилади. Ушбу икки буюк фикр отнинг илоҳий тийнатига яна бир исботдир.

Яна бир бор шеърий воқеа ботинига назар ташлайлик, бошқачароқ кўзқараш билан. Эшак ўзининг эшаклигини биларди-ку, нега йўл бошлади. От отлигини биларди-ку, нега орқада лўкиллаб эргашди. Бу ҳолга йўлчилар нега эътибор беришмади. От минган одам отлиқ дейилади, эшак минган одам нега эшаклиқ, дейилмайди. Бу сўз айрим шеваларимизда бўлиши мумкин, лекин кенг тарқалмаган.

Уловга минган одам уловни бошқарадими ёки улов одамни? Улов ихтиёрида бўлган одамнинг, айниқса, улов эшак бўлса, бефаҳм бўлса, ҳолига вой эмасми? Ҳаётда, фавқулодда ҳолатларни айтмаганда, минган уловни бошқаради. Улов, от ёки эшак, унга минган одам измида бўлади. Шеърда улов, яъни эшак ташаббусни қўлга олиб, минган одам ва яна от ва отлиқни бошқаради.

Ушбу мулоҳазалар тарих ва ижтимоий ҳаётга кўчирилса драматик, ҳатто трагик хулосалар потраб чиқиши муқаррар.

Мумтоз адабиётимизда тажоҳули орифона деган бадиий санъат бўлиб, у бирор нарсанинг атай ташқи, юзаки томонига эътибор бериб, ботин тарафни кўриб-кўрмасликка олишни билдиради. “Ҳангома” шеърининг сўнгги банди ушбу санъатни ёдга солади.

Алқисса шу: от йўлни
Уй томон бурган экан.
Чол-чи ўз кампиридан
Жой сўраб турган экан.

“Алқисса...” қисқаси ҳамда хулоса деганидир. Лекин, агар биз асарни кўпқаватли иморатга менгзайдиган бўлсак, бу биринчи қаватдаги хулоса бўлиб, юқори қаватларда вазият ҳам, хулоса ҳам ўзгариб боради. Маъно, шунга мос ҳолда ғоя юксалади ва теранлашадики, мақола давомида биз уларга имкон қадар назар ташладик.

---

[10]. Турдимов Ш. Халқ қўшиқларида рамз. Т.: Фан, 2020. 120-бет.

[11]. Тилавов Абдумурод. ОТ образи: тарих, таҳлил ва талқин. Т.: Sanostandart, 2021. 11-бет.

[12]. Омар Хайям. Трактаты. М.: Изд-во восточной литературы. 1961. С. 211-212.

“Замонанинг озгани, отдан эшак ўзгани” деган мақолимиз бор. Халқ даҳоси дурдонаси бўлмиш ушбу мақол “Ҳангома”нинг бутун моҳиятини ифода этадики, уни бемалол асарга қошсўз, эпиграф қилиб қўйиш мумкин. Шоирнинг онгости тафаккурида шундай фикр бўлгани тайин. Лекин шоир нега шундай қилмади? Гапшундаки, шундай қошсўз қўйилганда тагматндаги маъно очилиб, яланғочланиб қолган бўлур эди. Бадиийлик эса маъно аруси, келинчаги юзидаги парда, ҳижоб билан гўзал ва мукаммалдир. Лекин бу мақол ўзининг мукаммал шакли ва теран маъноси билан “Ҳангома”га янги бир ифор, аниқроғи, зарб олиб киради. Яъни отдан эшакнинг ўзиши замона, ҳатто борлиқдаги илоҳий тартиб-интизомга путур етказади, замона издан чиқади. “Ҳангома” ўзини юксак глобал талқинида шу ҳақда фикр юритади.

Айрим хулосаларимиз:

1. “Ҳангома” шеърида баён этилган оддий ва кулгили воқеа шоирнинг бадиий нияти ҳамда юксак маҳорати туфайли янги “ўзга борлиқ”қа кўчади. Натижада шеърўзи яратилган ижтимоий-тарихий даврнинг рамзий манзараси, утопик, хаёлийкоммунизмнинг юмористик тасвир-моҳиятини бадиий ифода этади.

2. Асар чинакам бадиий матн сифатида ўз даврий чегарасини тарк этади. Буткулумумий моҳият касб этиб, халқ ва йўлбошчи муносабатларига фалсафий назар ташлайди. Ўзига хос бадиий-фалсафий притча, мажозий шаклдаги ҳикояга айланади.

3. Шундай жиҳатлари билан шеър глобал (“Еру кўкда ҳорғин тус”) илмий- бадиий талқин учун асос беради ҳамда асарнинг маъно-мазмун кўлами глобал миқёсга кўтарилади.

4. Шоир ушбу ва унга ҳамоҳанг қатор шеърлари билан XX аср ўзбек шеъриятидаҳангома жанрига асос солди, дейишимиз мумкин. Шу руҳда битилган “Қул-қул” (1988) шеърида шоирнинг ўзи ушбу жанр хоссасини шундай белгилайди:

Мен ҳангома талабгори,Яъни
ўша-ўшаман.
Бор гапларнинг ёнига гоҳ
Хаёлотни қўшаман.

Яъни “бор гаплар”, яъни рўй берган воқеалар хаёлот қозонида қайнагандагина санъат асарига айланади, демакки турли сатҳдаги маъно ва фикрлар ёғдусини тарата бошлайди.

Янги жанрни назарий асослаш эса галдаги вазифаларимиздан.

“Шарқ юлдузи”, 1/2022